

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2013. Вип. 17. С. 169–192.

Віталій ЛЯСКА

ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ КНЯЖОЇ ДОБИ У ВЕРХІВ'ЯХ ЗАХІДНОГО БУГУ

Процеси християнізації території верхів'їв Західного Бугу наприкінці X ст. були доволі тривалими й розтягнулися в часі щонайменше на кілька наступних десятиліть. Мова йде про те, що офіційне прийняття християнства не зумовило різку зміну світоглядних уявлень населення Русі і подекуди спричинило до формування релігійного синкретизму (двовір'я), який проявлявся і в поховальному обряді. Активне впровадження християнської релігії та значне посилення позицій церкви на Волині доцільно відносити, ймовірно, до XII ст. До прикладу, у стольному Володимирі завершальний момент спорудження Успенського собору датується 1160 р., коли згідно інформації Никонівського літопису Мстислав Ізяславич, волинський князь (1156–1170), “...подписа святую церковь въ Володимери Волинскомъ, и украси ю дивно святыми и драгими иконами, и книгами, и вещми многими чудными, и священными сосуды златыми и сребряными з бисеромъ и съ каменіемъ драгимъ” [ПСРЛ, 1862, т. IX, с. 229]. Окреслені тенденції підтверджуються аналогіями й з інших територій Русі, зокрема Прикарпаття, де за ініціативи князя Володимирка Володаревича між 1141 та 1144 рр. було створено Галицьке єпископство [Скочиляс, 2010, с. 24–59].

Поширення християнської поховальної практики тісно перепліталось з функціонуванням сакральних споруд, яке у землях верхньої течії Західного Бугу достовірно стверджено у декількох містах. Так, у Звенигороді¹, зафіксовано білокам'яний архітектурний ансамбль², локалізований на “окольному городі”, який складався зі з'єднаних переходами хрестовобанного триапсидного, чотиристовпного храму (ймовірно, Різдва Богородиці), розмірами 12,5×10,6 м, та князівського палацу (40-ві рр. XII – перша половина XIII ст.), а також дерев'яні церкви на дитинці й в ур. П'ятницьке (Параскеви-П'ятниці), споруджені у XII ст. [див. дет.: Иоаннисян, Могытыч, Свешников, 1983, с. 494–507; Свешніков, 1994, с. 4; Гупало, 2010, с. 176–182 та ін.]. Під 1255 р. у літописі згадується церква у Грубешові, у якій Данило Романович “*помоливса ст҃моу Николѣ*” [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 830]. Гіпотетично, цей храм збудовано у XIII ст., можливо, з огляду на його присвяту св. Миколаю, неподалік торговища [Петегирич, 2010, с. 136]. Принаймні, три церкви функціонували у княжому Белзі, проте тут варто погодитися з В. Петегиричем про передчасність гіперболічних підрахунків кількості міських святинь [Петегирич, 2006, с. 14–15; 2010, с. 136–137], які останнім часом спостерігаються в середовищі дослідників цього стольного граду [Слободян, 2004, с. 89–90; Лещук, 2004, с. 12; Бойко, Слободян, 2006, с. 142–143, рис. 3]. Приміром, Т. Лещук абсолютно безпідставно стверджує: “...маємо всі підстави констатувати, що у XIII ст. в місті було 17 церков...” [Лещук, 2004, с. 12].

На терені Пліснеського городища могло знаходитись кілька храмів, зокрема в ур. Оленин Парк та ур. Церквиська. Попри сумніви Т. Коструби [Коструба, 2010, с. 73–76], саме з ур. Оленин Парк, на території якого виявлено фундаментні рови, полив'яну керамічну плитку та бронзове окуття від вікон, варто пов'язувати монастир, заснований за легендою наприкінці

¹ У статті ми аналізували поховальні комплекси, головню, Белзької та Червенської земель, залучивши до них матеріали зі Звенигорода, який, попри те, що ядро складання його волості тяжіло до верхів'їв Дністра, все ж характеризується локалізацією у гідрмережі Західного Бугу. Окрім того, географічні межі дослідження зазнали аналогічних корективів у випадку Пліснеського городища, розміщеного біля витоків Бужка, яке у княжу добу належало до Галицького князівства [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 662].

² Вочевидь, саме він фігурує у літописі під 1153 р.: “...Володимиръ поиде к божници. къ ст҃му Сїсу на вечернюю. и аекоже бы на переходѣ^х. до божници и ту види Петра адуца. и поругася ему (...) Володимиръ же ѿ божници аекоже бы на томъ мѣстѣ. на степени идеже поругася Петрови. и ре^и влє тѣ нѣкто ма оудары за плече...” [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 462–463].

ХІІ ст. княжною Оленою, дочкою Всеволода Мстиславовича [Филипчук, 2009, с. 11]. Окрім того, писемні та археологічні джерела опосередковано вказують на можливість існування християнських сакральних споруд княжої доби у Львові [Диба, Петрик, 2002, с. 40–59; Петрик, 2011, рис. 9; Бандрівський, 2012, с. 216–238 та ін.], Потеличі [Гіль, 2000, с. 366], Глинську (літописному Щекотові) [Ляска, 2012, с. 504], Чермні (літописному Червені), Грудеку Надбужному (літописному Волині), Щебрешині, Буську, Сонсядці (літописному Сутейську) [Петегирич, 2010, с. 136–137, рис. 2] та ін.

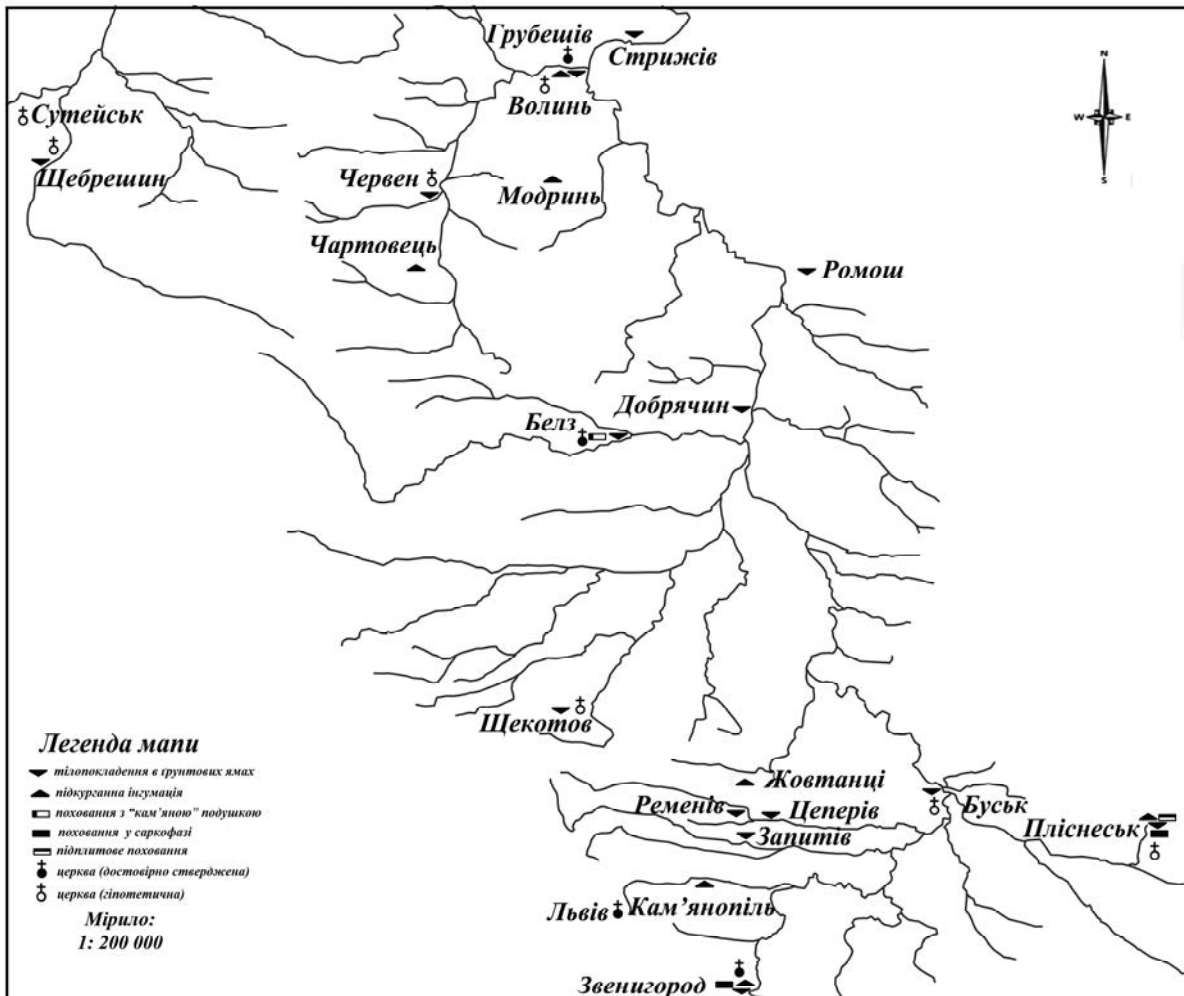

Рис. 1. Поховальні пам'ятки у верхів'ях Західного Бугу
Fig. 1 Burial sites in the upper part of Western Bug basin

Системний підхід у вивченні поховальних пам'яток дозволяє виокремити всередині цієї проблеми дві підсистеми: поховальний комплекс і поховальний обряд. При цьому, дефініцією “поховальний комплекс” окреслюються матеріальні залишки, а саме форма та конструкція елементів поховання. Натомість, поховальний обряд – набір ритуальних дій під час захоронення померлого, що включає “практичну та ідеологічну сфери обрядовості”. Безсумнівно, що поховальний обряд є предметом міждисциплінарних досліджень і не може бути вповні реконструйованим лише в рамках традиційної археології [Лагуткіна, 2010, с. 23]. Зважаючи на сказане вище, наша увага, головню, присвячена розгляду типів поховальних комплексів у верхів'ях Західного Бугу. Загалом, окреслена проблема вже тривалий час привертає увагу наукового середовища [Zoll-Adamikowa, 1966; Моця, 1990; Кучинко, 2002, с. 264–274; Петегирич, 2006, с. 13–17; Florek, 2009, s. 53–72, рис. 4; Ляска, 2012, с. 499–514 та

ін.], проте об'єкти фунеральної культури Верхнього Побужжя в історіографії розглядаються, як правило, в контексті аналогічних пам'яток, розміщених на ширших, аніж досліджуваний регіон, територіях. Як наслідок, назріла потреба синтезованого розгляду поховальної практики населення регіону та аналізу її поліваріантності. Властиво, окреслений аспект і став предметом цієї статті, яка має на меті крізь призму типології поховань підсумувати та узагальнити напрацювання наших попередників.

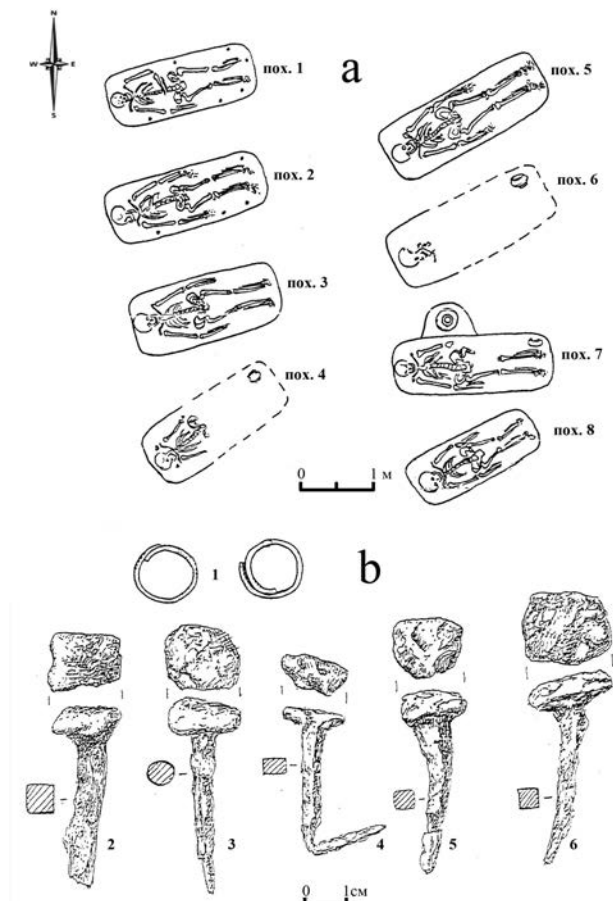

Рис. 2. Могильник на городищі літописного Щекотова: а – план поховань, досліджених у 2002 р., б – 1: скроневі кільця, 2–6: цвяхи (за: Чайка, 2002)

Fig. 2 Burial complex on the hill-fort of annalistic Schekotov: a – plan of graves researched in 2002., b – 1: temporal rings, 2–6: nails (by: Чайка, 2002)

2012а, s. 579–601], Глинську [Чайка, 2002, с. 8–11, рис. 28–30; 2003, с. 14–15, рис. 6; 2005, с. 458–459], Щебрешині [Siwkowa, 1979, s. 13], Буську [Довгань, 2008, с. 137, 141, 143, 144], Ромоші [Кропоткин, 1974, с. 295; 1975, с. 2–3; 1976, с. 1; 1977, с. 314; 1977 а, с. 8], Цеперові [Сілаєв, Ляска, 2012, с. 308], Стрижові [Zoll-Adamikowa, 1966, s. 116] та ін. (рис. 1). У літературі зустрічаються також згадки про інгумаційні поховання у Сонсядці [Моця, 1996, s. 93, гус. III; Кучинко, 2002, с. 269; Florek, 2009, s. 70, гус. 4; Dzieńkowski, 2010, s. 113, гус. 1], проте згідно спостережень С. Вартоловської, віднайдені тут три тілопокладення без супровідного інвентарю знаходились під горизонтами IX–XI ст.³ Могильники, ймовірно, княжої доби, в

Згідно досліджень С. Пивоварова, можна виокремити декілька основних типів християнських поховань, зокрема: 1) звичайні поховання в ямах; 2) ямні поховання з кам'яними “подушками”; 3) підплитові поховання; 4) ямні захоронення в кам'яних колах-кромлехах; 5) ямні поховання під курганами; 6) поховання в кам'яних костницях; 7) поховання в саркофагах [Пивоваров, 2006, с. 167]. Прикметно, що більшість з цих типів захоронень простежено на теренах Верхнього Побужжя, що засвідчує не лише поліваріантність поховальної практики, але й роль досліджуваного регіону як “контактної” зони між Прикарпаттям та Волинною.

Тілопокладення у ямах були домінуючими на території Верхнього Побужжя, зокрема поховання такого типу виявлено у Пліснеську [Кучера, 1986, с. 326; Багрий, 1990а, с. 113; Филипчук, 2004, с. 328–331, 332; Филипчук, Шуй, 2006, с. 82–83], Звенигороді [Свешніков, 1959, с. 15–16; Ратич, 1967, с. 248; Гупало, 2010а, с. 205–218; Нурало, 2010, s. 233–245], Белзі [Пастернак, 1986, с. 160–162; Петегирич, 1989, с. 4–5, фото 6–9; 2006, с. 15], Чермні [Чикаленко, 1998, с. 630–631, 634–635; Gurba, Kutyłowska, 1976, S. 231–232; Kozak-Zychman, 1998, с. 147–151; Kozak-Zychman, Gurba, 2003, s. 245–248], Грудку Надбужному [Kuśnierz, 2010, s. 247–266;

³ Окрім згаданих вище інгумацій, на терені городища відкрито цвинтар з похованнями кількох десятків дітей, які загинули під час пошестей у XVI–XVII ст. [Wartołowska, 1958, s. 52, 66–67]. Зазначимо, що про поховання з Сонсядки не згадує і Х. Цолль-Адамікова на сторінках свого каталогу ранньосередньовічних інгумаційних

Запитові та Ременові були зруйновані на рубежі XIX–XX ст. під час земляних робіт [Remenów, 1888, s. 612; Janusz, 1918, s. 171–173; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 177], тому говорити про конструкцію чи морфологію цих поховань не доводиться. З жалем, мусимо відзначити, що більшість з перелічених вище об'єктів фунеральної культури верхів'їв Західного Бугу введені в науковий обіг лише в загальних рисах, що не сприяє їхній повній та детальній характеристиці.

Ведучи мову про типологію ґрунтових могильників у досліджуваному регіоні, передусім, варто виокремити міські (у структурі міст чи укріплених поселень) та сільські (поруч з синхронними поселеннями) кладовища. У верхів'ях Західного Бугу спостерігається виразна домінанта міських захоронень, натомість сільський цвинтар X–XIII ст., відділений від поселення, “стерильною”, тобто незаселеною зоною, зафіксований у лише Ромоші. Непевною є ситуація з могильником XIII (XI/XII?) – XV ст. [Kuśnierz, 2010, s. 255, 264, прим. 7] на центральному майданчику городища у Грудеку Надбужному, позаяк важко стверджувати про синхронність оборонних ліній та початку функціонування цього цвинтаря. Окрім того, віднайдене нами одиночне поховання чоловіка у Цеперові, датоване XIII–XIV ст., є гіпотетичним свідченням ще одного сільського кладовища у регіоні [Сілаєв, Ляска, 2012, с. 308]. Аналогічні припущення можемо обережно висувати стосовно могильника у Стрижові, де у 1935 р. віднайдені чотири ранньосередньовічні тілопокладення, поблизу черепа одного з яких зафіксовано скроневі кільця [Zoll-Adamikowa, 1966, s. 116].

Відповідно до планіграфії поховань виділяються також рядові (Чермно (“Дальне Підгороддя”), Глинськ, Ромош (?)), з похованнями, локалізованими у регулярні ряди, та прицерковні (Звенигород, Пліснеськ, Белз, Щебрешин та ін.), розміщені навколо сакральних споруд, могильники. Згідно спостережень М. Фльорека, рядові кладовища відповідають раннім фазам поширення християнства і занепадають у міських осередках у XII ст., а у сільських місцевостях лише у XIII ст. чи навіть на переломі XIII–XIV ст. [Florek, 2009, s. 66, 68]. Окрім того, певну групу захоронень можемо окреслити як “стихийні” цвинтарі. Передусім, мова йде про могильник у Вроновице-Долівах на околиці Чермна, який має доволі хаотичний порядок, а розміщення скелетів справляє враження, що вони розкидані у безладі та пограбовані. Є. Куснеж пов'язує ці поховання з нападом монголів у 1241 р., наслідком чого стало вбивство групи мешканців міста [Kuśnierz, 2005, s. 127; 2012, s. 153]. Схожу ситуацію простежено на цвинтарі, розташованому у північно-західній частині “окольного городу” Звенигорода, де у трьох похованнях хребти кістяків (жертв монголів) були зігнуті під прямим кутом, а на черепах простежено виразні сліди від рубальної зброї. Аналогічні останки відкрито на західному пригороді Звенигорода (ур. Загородище), а саме кістяки трьох чоловіків мали сліди насильницької смерті – відрубані голови, заламані за спину руки [Гупало, 2010а, с. 212, рис. 8]. У цьому контексті варто згадати про одиночне поховання княжої доби (?) у Добрячині з тілопокладенням жінки, головою орієнтованою на північ, на зап'ясті правої руки якої зафіксовано скляний браслет зеленого кольору. На думку М. Пелещишина, ця жінка загинула насильницькою смертю, позаяк її череп за лівим вухом мав виразний слід від удару [Пелещишин, 1993, с. 83].

Поховання здійснювали у ґрунтових ямах, щоправда їхні контури простежуються лише на частині досліджуваних могильників. Виявлені у Глинську поховальні ями були прямокутної в плані форми з середніми розмірами 1,8–2,1×0,4–0,6 м з глибиною від рівня давньої поверхні 0,3–0,5 м (рис. 2) [Чайка, 2002, с. 8–11; 2003, с. 14–15; 2005, с. 458–459]. Дещо більшими були ями для захоронення у Пліснеську (дослідження 2001 р.), які залягали на глибині 0,25–0,5 м від рівня сучасної поверхні. Так, їх ширина коливалась у межах 0,65–1,05 м, а довжина становила від 1,8 м до 2,45 м [Филипчук, 2004, с. 328–331]. У Цеперові слідів поховальної ями не виявлено, тілопокладення лежало на материку на глибині 0,90 м від рівня денної поверхні. На кількох кладовищах у заповнені частини поховальних ям зафіксовано струхнявіле дерево та

могильників на терені Малопольщі [Zoll-Adamikowa, 1966]. Тому, доки немає публікацій з детальним, в тім числі – стратиграфічним, описом виявлених тут тілопокладень, питання про їхнє датування залишається відкритим.

кутові цвяхи, що свідчить про наявність домовин (Глинсько (№ 1, № 2), Звенигород (ур. Загумінки), Грудек Надбужний (№ 350), Ромош (п№ 5), Пліснеськ (№ 8) (дослідження 2011 р.) та ін.).

Покладання покійників у ями здійснювалося з дотриманням вимог християнського канонічного права, елементи якого простежуються в руських літературних пам'ятках. Однією з найдавніших пам'яток, яка описує християнські канони у поховальному обряді Русі, є "Житіє" Феодосія Печерського, у якому описано смерть цього святого (1074 р.): "...опрятавъся, и нозъ простъръ, и руцъ на пърсьхъ крѣстообразнѣ положъ, прѣдасть святую ту душу въ руцъ Божию и прѣложися къ святымъ отцемъ" [Житіє Феодосія, 1969, с. 142]. Обов'язковість православної традиції "зхрещення" рук на грудях померлого присутня у таких релігійних текстах як "Послання" митрополита Никофора до Ярослава Святополковича, написаному між 1103 р. і 1121 р., та "О фрязах и прочих латынѣх" (друга половина XI ст.), а також відображена у мініатюрах Радзивілівського літопису [дет. див.: Кучкин, 1967, с. 291–293]. Окрім того, у канонічних відповідях новгородського єпископа Нифонта на запитання Кирика, Ілли та Сави, датованими 1130–1156 рр., бачимо, що західна орієнтація померлого здійснювалася для того, аби "...видить солнце до обѣцаго воскресенїа..." [Вопросы Кирика..., 1880, стб. 37].

Як правило, поховані на могильниках верхів'їв Західного Бугу лежали на спині з випростаними ногами й відрізнялися лише положенням рук. У більшості випадків руки були "схрещені" на грудях або на животі (Чермно, Грудек Надбужний, Белз, Пліснеськ, Ромош та ін.). Водночас, у Звенигороді (ур. Гоєва Гора), Глинську, Чермні, Цеперові та Пліснеську трапляються поховання, у яких одна або обидві руки померлого були випростані вздовж тулуба. У випадку Звенигорода В. Гупало пов'язує такі поховання з ранньою фазою функціонування городища, що підтверджує й багатий поховальний інвентар [Гупало, 2010а, с. 215–216]. Переважно, поховані орієнтовані головою на захід, подекуди зі незначними сезонними відхиленнями на північний захід та південний захід. Водночас, незначна частка поховань з Грудека Надбужного мала південну орієнтацію, а поховання № 2 з могильника на дитинці Чермна головою

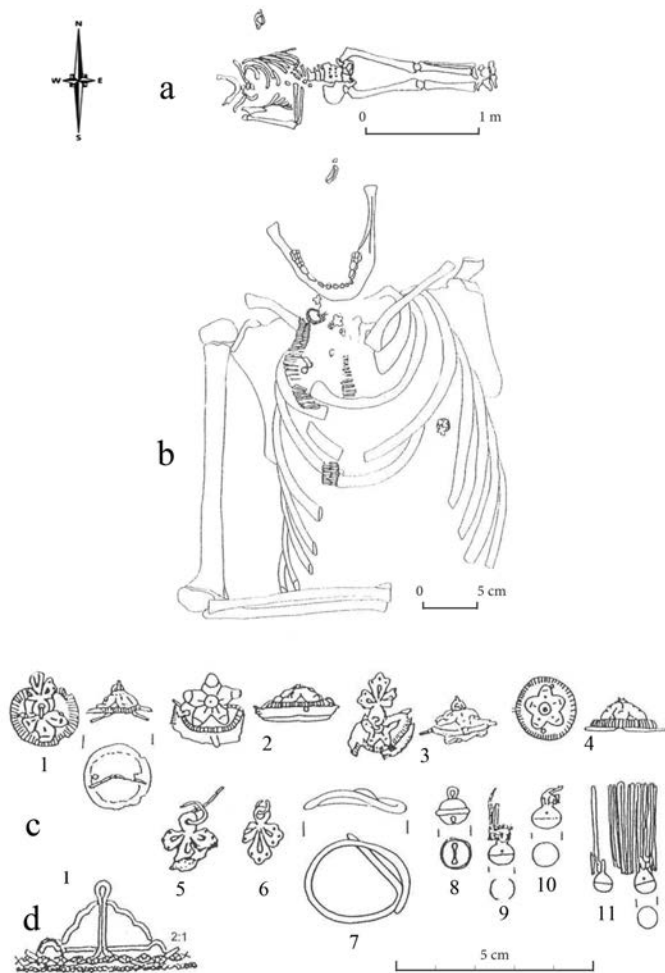

Рис. 3. Поховання дівчинки з Чермна: а–б: кістяк та розміщення прикрас і фрагментів тканини, с – 1–4: гудзики (бронза, срібло), 5–6: срібні бляшки, 7: скроневе кільце, 8–11: бронзові позолочені дзвіночки, d – спосіб кріплення гудзика на тканину (за: Kozak-Zychman, Gurba, 2003)

Fig. 3. Burial of girl from Chermna: a–b: skeleton and situation of jewelry and pieces of cloth, c – 1–4: buttons (bronze and silver), 5–6: silver plaques, 7: temporal ring, 8–11: gilded bronze bells, d – way of attaching buttons on cloth (by: Kozak-Zychman, Gurba, 2003)

скероване на північ. У Белзі (ур. Монастирище) зафіксовано одне скорчене поховання (чаклуна?), орієнтоване головою на південь, яке розташовувалось окремо від основної групи захоронень [Петегирич, 2001, с. 202].

Статеві-вікова приналежність похованих дослідниками окреслюється, здебільшого, в загальних рисах. Приміром, на могильнику на посаді Щекотова у чотирьох похованнях поховані чоловіки (№ 1, № 2, № 5, № 7), у двох – жінки (№ 4, № 9), в одному – дитина (№ 8) [Чайка, 2002, с. 8–11; 2003, с. 14–15; 2005, с. 458–459]. Розподіл за цією ознакою на цвинтарі, локалізованому на дитинці Плісеська (дослідження 2001 р.) виглядає наступним чином: п'ять чоловічих поховань (№ 1, № 3, № 6, № 9, № 12) та чотири жіночі захоронення (№ 2, № 4, № 7, № 10) [Филипчук, 2004, с. 328–331]. У похованні № 7 з Плісеська, датованому другою половиною XII – першою половиною XIII ст., у порожнині грудної клітки померлої жінки виявлено кістяк немовляти довжиною 0,45 м [Филипчук, 2004, с. 330]. Схоже захоронення середини XII –40-х рр. XIII ст. виявлене у Крилові на Волині, де на тазових кістках жінки зафіксовано дрібні остеологічні рештки дитини, щоправда ненародженої [Петегирич, 2011, с. 163–164, 169, рис. 2]. Згідно попереднього антропологічного аналізу одиначне поховання з Цеперова належить чоловіку у віці 18–23 рр. Кістки поганого стану збереження, їх консистенція тверда, поверхня потріскана, епіфізи, як правило, зруйновані, окрім стегнової кістки [Сілаєв, Ляска, 2012, с. 308].

Суттєво більше інформації несуть матеріали з могильника у Грудку Надбужному, позаяк, більше половини його поховань, а саме 303 кістяки (170 чоловічих та 133 жіночих) піддалися антропологічному аналізу. Серед похованих чоловіків троє було у віці *Iuvenis* (14–18 роки), 46 – *Adultus* (18–30 роки), 104 – *Maturus* (30–50 роки), 7 – *Senilis* (понад 50 років). Розподіл за віком серед жінок виглядає наступним чином: 5 осіб – *Iuvenis*, 39 – *Adultus*, 54 – *Maturus*, 6 – *Senilis*. За особливостями супровідного інвентарю та антропологічним типом небіжчики характеризуються чітко вираженими східнослов'янськими рисами. Похованому населенню цього могильника притаманні численні деформації хребців (взулки Шморля, остеохондроз, остеофіти та ін.), які можна вважати наслідком важкої праці на землі [Kuśnierz, 2010, s. 255–257; 2012a, s. 591–592]. Відсутність дитячих поховань Є. Куснеж схильний пов'язувати з невеликою глибиною захоронення та інтенсивною забудовою й оранкою на території могильника [Kuśnierz, 2010, s. 256].

Натомість, дещо інакшу ситуацію спостерігаємо на цвинтарях Чермна. З 80 осіб, похованих на дитинці городища, 47 % можна ідентифікувати як дітей (*Infans I* та *Infans II*), 28 % кістяків належало чоловікам, а 25 % – жінкам. Серед 25 осіб, віднайдених на могильнику у “Дальному Підгородді”, частка дитячих поховань становила 40 %, чоловічих – 24 % (6 осіб), жіночих – 36 % (9 небіжчиць). Статеві-вікові показники похованих на могильнику у Вроновіце-Долівах розділилися наступним чином: одна дитина (10 %), 4 жінки (40 %) та 5 чоловіків (50 %). Середній вік небіжчиків, включно з дітьми, на дитинці складав 22 роки, втім числі для дорослих чоловіків – 38 років, а для жінок – 40 років. На “Дальному Підгородді” цей показник у загальному становив 24,5 роки, а для дорослих осіб чоловічої статі – 42,5 роки, жіночої – 32–36 роки. Найвищий вік померлих (понад 45 років) зафіксовано на могильнику у Вроновіце-Долівах, де середня тривалість життя похованих чоловіків становила – 53 роки, а жінок – понад 47 років [Kozak-Zuchman, 1998, с. 148, гус. 5, 6].

Серед значної кількості дитячих могил, виявлених у Чермні, варто виокремити поховання дівчинки (пох. № 4, кістяк № 5), датоване XII–XIII ст., на “Дальному Підгородді”. Вона померла у віці близько 10 років (*Infans II*) й перед захороненням була одягнута у лляну сорочку з облямівкою, виконаною з використанням бронзового дроту, і з нашитими прикрасами – бронзовими посрібленими гудзиками і позолоченими дзвіночками. Поблизу кістяка віднайдено одне скроневе кільце, яке розміщувалося у районі відсутнього черепа (рис. 3) [Kozak-Zuchman, Gurba, 2003, s. 245–248]. Зважаючи на те, що у середньовіччі втрата потомства була звичайним явищем внаслідок високої смертності дітей, можемо погодитись з К. Грохецьким, який вказує на “елітарність” цієї могили [Grochecki, 2012, s. 227–228]. В цьому руслі варто пригадати цікаву

теорію американського історика та антрополога Дж. Тейтнера, оперту на етнографічні матеріали, згідно якої соціальний ранг померлого тісно корелюється зі ступенем “затрати енергії / праці” на проведення його поховального обряду [Tainter, 1978, p. 125–128]. Прикметно, що у решті поховань, втім числі і дитячих, могильника на “Дальному Підгородді” супровідний інвентар відсутній [Kozak-Zychman, 1998, с. 147], що, відповідно до гіпотези Дж. Тейтнера, підкреслює високе місце родини померлої дівчинки в суспільній ієрархії Червена та Червенської землі.

У більшості випадків, супровідний інвентар у ґрунтових захороненнях досліджуваного регіону відсутній. До прикладу, за підрахунками Є. Куснежа, лише 9 % поховань (42 об’єкти) з Ґрудека Надбужного супроводжувалися прикрасами чи предметами побуту (рис. 4, 5) [Kuśnierz, 2010, s. 255, tab. I; 2012a, tab. I]. До однієї з найбільш поширених категорій супровідного інвентарю належать скроневі кільця різних типів (Щебрешин (№ 7), Глинськ (№ 4, № 9), Пліснеськ ((№ 4) (дослідження 2011 р.), Ґрудек Надбужний (№ 141, № 157, № 250W, № 411), Звенигород (№ 10 у пн.-зх. частині “окольного городу”), Ромош та ін.). Окрім того, трапляються персні (Щебрешин (№ 5), Ґрудек Надбужний (№ 18, № 141, № 250W, № 350, № 421), Звенигород (№ 4 у пн.-зх. частині “окольного городу”)), намистини (Ромош (№ 5), Ґрудек Надбужний (№ 51, № 368)) браслети (Ґрудек Надбужний (№ 11, № 290, № 313), Звенигород (№ 18, № 31 на дитинці)), гудзики (Звенигород (№ 10, № 25, № 32 на дитинці)) та ін.

У Звенигороді з поміж інших речей виокремлюються залишки шкіряного комірця, гаптованого золотом, виявлені у похованні № 20 на дитинці (рис. 6, 1), а також фрагменти золотканого чільця, підшитого березовою корою (№ 2) і бронзовий енкалпійон кінця XII – першої половини XIII ст. (№ 5) з кладовища у північно-західній частині “окольного городу” (рис. 6, 2–3) [Гупало, 2010а, с. 209, 211–212, рис. 4, 7, 1–2, 5]. Особливо багатими на супровідний інвентар були поховання на цвинтарях Звенигорода в ур. Гоева Гора та ур. Загумінки. Зокрема, мова йде про рештки шовкового одягу, гаптованого сріблом і золотом, бронзовані і срібні персні й перснєподібні, у півтора звою, S-подібні скроневі кільця, браслети, намистини та ін. [Гупало, 2010а, с. 215–217, вклейка: рис. V]. Варто згадати і про могильник у Белзі (ур. Загребля-Могили), на якому виявлено чоловічі й жіночі тілопокладення, розміщені в кількох групах. Поблизу окремих жіночих захоронень віднайдено бронзові й срібні прикраси і, що найцікавіше, монету польського князя Владислава Германа (1079–1102). Відтак, у цьому випадку маємо справу з одним з найбільш ранніх християнських кладовищ у досліджуваному регіоні, початки функціонування якого сягають середини – другої половини XI ст. [Петегірич, 2006, с. 15–16].

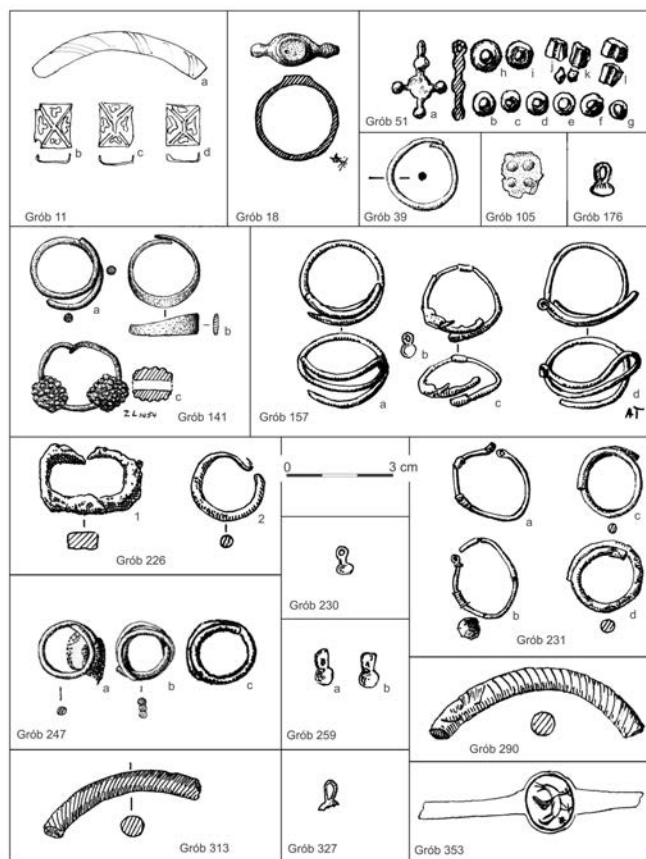

Рис. 4. Супровідний інвентар поховань у Ґрудеку Надбужному (за: Kuśnierz, 2010)

Fig. 4. Burial goods from burials in Grudek Nadbuzhnyi (by: Kuśnierz, 2010)

Перелічені вище знахідки на християнських цвинтарях свідчать про тривкість язичницьких вірувань в тогочасній поховальній обрядовості. Приміром, у жіночому похованні № 9 у Глинську з правої сторони біля тазу померлої віднайдено кістяну голку [Чайка, 2005, с. 458–459]. Згідно етнографічних спостережень, присутність у похованнях гострих предметів мала б виключити повернення покійника до “світу живих” [Виноградова, 1993, с. 40–41]. Цікавою з точки зору реконструкції поховального обряду є яма № 7 на некрополі Глинська, де з північного боку поруч з кістяком у спеціальному заглибленні овальної форми знайдено фрагменти горщика; уламки іншої посудини також простежено біля ніг небіжчика. Окрім того, керамічний матеріал на цьому ж могильнику було зафіксовано у поховальних ямах № 4 та № 6 [Чайка, 2002, с. 9–10]. На думку Б. Тимошука, покладання кераміки до поховань вказує на тривкість традиції язичницької поминальної тризни, міцно вплетеної до християнської фунеральної практики [Тимошук, 1976, с. 97–98].

Дещо інший тип поховань, характерною ознакою якого були так звані кам’яні “подушки”, зафіксовано у Белзі, де на кладовищах у ур. Клименщина та ур. Монастирище під голови двох чоловіків були покладені камені [Пастернак, 1978, с. 72; 1986, с. 161]. Знайшовши схоже поховання у Галичі, щоправда XVI ст., Я. Пастернак дійшов висновку, що такі кам’яні “подушки” засвідчували приналежність померлих до середовища чорного духовенства [Пастернак, 1998, с. 94]. Традиція таких монастирських захоронень⁴ в XI–XIII ст. була поширеною на південноруських землях (Галич, Перемишль, Смільниця, Городниця, Олешків, Київ, Любеч, Чернігів та ін.), де вони склали менше 3 % від усіх досліджуваних могил [Моця, 1990, с. 58]. Поява цих поховань, пов’язаних з візантійською фунеральною обрядовістю, на теренах Русі датується XI ст., а їхнє повсюдне побутування припадає на XII–XIII ст. [Liwoch, 2010, s. 96].

Підплитові поховання на теренах Верхнього Побужжя зафіксовано на дитинці та посаді Плісеського городища [Ратич, 1957, с. 27; Багрий, Ратич, 1971, с. 300; Багрий, 1990, с. 113; Багрий, Овчінников, 1991, с. 13]⁵. Станом на 1990 р. зі 132 ґрунтових інгумаційних захоронень Плісеська лише 9, в тім числі одне дитяче, було перекрито плитами, які супроводжував багатший, порівняно зі звичайними ямними похованнями, супровідний інвентар [Багрий, 1990, с. 113]. Зокрема, на грудях одного з покійників (№ 14, дослідження 1988 р.), похованого на

⁴ Така інтерпретація цих поховань добре узгоджується з традицією існування монастирів Белза в ур. Клименщина, ур. Монастирище та ур. Трійця. Зокрема, Я. Пастернак вказує, що в ур. Клименщина “...знайдено в одному місці понад 3 метри довгу дубову підвалину, покладену аж на твердому лі, та кусок другої, підложеної впоперек під один її кінець. Це мабуть останки давнього монастиря, кладеного з дерева на “зруб”” [Пастернак, 1986, с. 160]. На початку XVII ст. в актових документах в Белзі згадувалася “площа, на якій церква св. Клементія згоріла”, пов’язана з монастирем, який існував, правдоподібно, з XII–XIII ст. [Гіль, 2000, с. 364]. Щоправда, Т. Коструба схилився до доволі ранньої метрики монастиря в ур. Клименщина, позаяк вважав, що він постав в часи Ярослава Мудрого, який відзначався “особливою пошаною до св. Климента” [Коструба, 1989, с. 55]. Проте, така гіпотеза доволі сумнівна, зважаючи на те, що найдавніші матеріали княжої доби з цього урочища датуються кінцем XI ст. [Пастернак, 1986, с. 160], а інтенсивне освоєння його території – XII–XIII ст. [Петегирич, 2006, с. 14–15]. На користь тези про існування сакральної споруди в ур. Монастирище, окрім характерного топоніму, вказують знахідки керамічних плиток, зокрема однієї повністю збереженої, розмірами 9,7×10,2×3 см, вкритою поливою вишневого кольору [Петегирич, 2006, с. 15]. Я. Пастернак визначив хронологію віднайденого тут цвинтаря XII ст. [Пастернак, 1986, с. 162], проте згідно стратиграфічних спостережень В. Петегирича більш слушним є відносити його функціонування до другої половини XIII–XIV ст. [Петегирич, 2006, с. 15]. Ще один монастир, вочевидь, розташовувався в ур. Трійця, де також знайдено полив’яні керамічні плитки [Пастернак, 1986, с. 162]. А. Гіль висунув припущення про функціонування в цьому місці церкви св. Трійці з XII–XIII ст. [Гіль, 2000, с. 364–365]. Існування монастиря в ур. Трійця підтверджується і активними джерелами, зокрема згадками з 1624 р. [Чачковський, 2004, с. 149]. Прикметно, що у праці Л. Чачковського наведено один цікавий епізод, а саме у 1776 р. белзький міщанин Андрій Жарський стверджував, що “...бачив старі палі у трьох рядах, повбивані через міські сіножаті до поманастирського майдану...” [Чачковський, 2004, с. 149]. Можливо, тут йдеться про деструкції дерев’яних помостів та гребель, які сполучали окремі частини княжого Белза.

⁵ У свій час Я. Пастернак висловив гіпотезу про існування на Глинському могильнику підплитових поховань [Пастернак, 1936, с. 177–178], проте сучасні археологічні дослідження спростували цю думку вченого. Все ж, довгий час в літературі побутує думка про наявність в Глинську підплитових поховань [Ратич, 1957, с. 21; Свєшніков, 1976, с. 59; Моця, 1990, с. 133; Кучинко, 2002, с. 269, 271 та ін.].

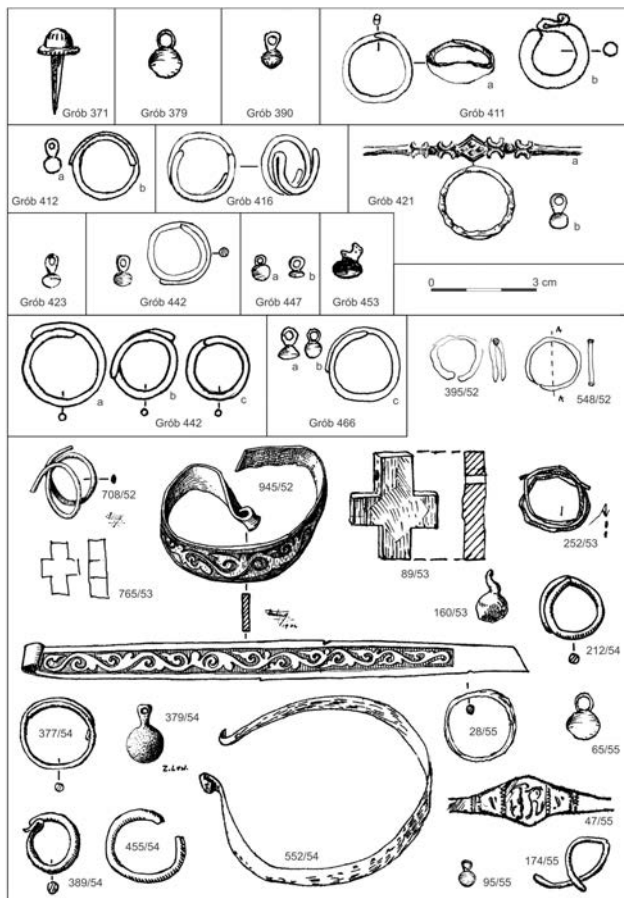

Рис. 5. Супровідний інвентар поховань у Грудку Надбужному (за: Kuśnierz, 2010)

Fig. 5. Burial goods from burials in Grudek Nadbuzhnyi (by: Kuśnierz, 2010)

розміщувався у каплиці-усипальниці, яка знаходилась поблизу храмово-комплексу на “окольному граді” міста. На думку О. Ратича, цей комплекс монументальних споруд споруджений в 1140–1150-ті рр. або Іваном Ростиславичем, або Володимирком Володаревичем і проіснував до навали монголів [Ратич, 1974, с. 190]. Вочевидь, такими ж хронологічними рамками варто датувати захоронення у саркофазі. На жаль, саркофаг було розбито бульдозером і подальшу долю знахідки не встановлено [Гупало, 2010, с. 174], як зрештою невідомими залишилися його розміри та конструктивні особливості. Окрім того, у літературі трапляється інформація про те, що у XVIII ст. у Звенигороді було вивезено знайдено мармурову гробницю завдовжки 8,5 ліктів з кістковими останками чоловіка [Гупало, 2012, с. 250–251].

Ще одне поховання такого типу зафіксовано у Пліснеську. Рештки саркофагу у вигляді двох кам’яних плит знаходились на глибині 0,5 м від рівня денної поверхні. Одна плита мала підпрямокутну форму, довжиною – 1,85 м, шириною – 0,6 м і товщиною 0,1 м. В ній, паралельно до поперечного зрізу, була видовбана канава, шириною – 0,1 м, та глибиною – 0,05 м. Друга плита, трикутної в плані форми із двома заокругленими кінцями, розмірами 1,15×0,8×0,78 м та товщиною 0,1 м виявилася фронтом саркофагу. Його краї завершуються симетричним карнизом подібно до фронту саркофагу Ярослава Мудрого [Филипчук, 1994, с. 11–12, рис. 3, фото 6]. Нижче рівня виявлення кам’яних плит простежено поховальну яму розмірами 1,2×2,8 м та глибиною 0,9 м від рівня сучасної поверхні (№ 13). Скелет покійника, довжиною 1,85 м, покладений у правильному анатомічному порядку, його верхні кінцівки – “зхрещені” в районі тазових кісток. Водночас, М. Филипчук, автор цих досліджень, вказує що

дитинці, простежено рештки золотої та срібної парчі [Багрій, Овчінников, 1991, с. 13]. На думку О. Моці, цей факт варто пов’язувати не стільки з соціальним чи майновим статусом померлого, а радше з язичницькими традиціями, для яких була притаманною наявність супровідного інвентарю [Моця, 1990, с. 108]. Стосовно етнічної інтерпретації підплитових поховань, то в археологічному середовищі домінує твердження про їхню приналежність карпатським хорватам [Тимофеев, 1961, с. 65, 69; Петегирич, 1990, с. 71–73; Моця, 2010, с. 104–107 та ін.]. Водночас, згідно концепції Б. Томенчука поява некрополів такого типу датується XII ст. і пов’язується з хорватами, але не IX–XI ст., а пізнішого часу, іншими словами – з населенням Галицької землі, яка сформувалась на хорватському етнополітичному підґрунті [Томенчук, 2006, с. 110].

Унікальним для верхів’їв Західного Бугу були інгумаційні поховання у кам’яних саркофагах, виявлені у Звенигороді та Пліснеську. Білокам’яний саркофаг випадково знайдений у Звенигороді під час будівельних робіт у 1964 р. [Ратич, 1974, с. 190; Гупало, 2010а, с. 209–210]. Вочевидь, він

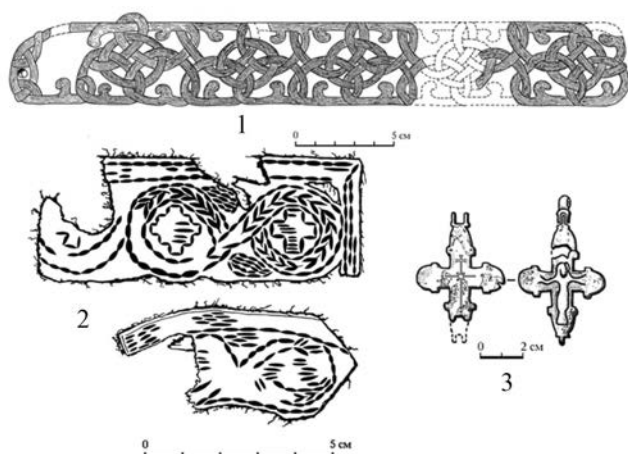

Рис. 6. Супровідний інвентар поховань зі Звенигорода: 1: фрагмент комірця, гаптованого золотом (поховання № 20 на дитинці), 2: фрагменти золотаного чільця, підшитого березовою корою (№ 2 у пн-зх. частині “окольного городу”), 3: бронзовий енколпйон (№ 5 у пн-зх. частині “окольного городу”) (за: Гупало, 2010а)

Fig. 6. Burial goods from burial in Zvenyhorod: 1: piece of collar, embroidered with gold (burial № 20 on dytynets), 2: samples of gold-embroidered chiltse, sewed by birch bark (№ 2 in the north-western part of the “suburb”), 3: bronze encolpyon (№ 5 in north-western part of the “suburb”) (by: Гупало, 2010а)

плінфи, виявлені і на Волині, а саме в Луцьку [Терський, 2006, с. 46, 48–49] та Володимирі [Кучинко, 2002, с. 271].

описані вище рештки саркофагу були конструктивною складовою не поховання № 13, а мають відношення до дерев'яно-земляного склепу № 8, у якому нижня камери вимощена з дерева, в той час, коли зверху спорудили кам'яну надгробну частину. Хронологія цього поховального комплексу визначена на середину XII ст. [Филипчук, 1994, с. 12]. Зважаючи на “елітарність” поховань такого типу, можна припустити зв'язок Пліснеського саркофагу зі знатними мешканцями городища, з

поміж яких літописець згадує боярський рід Арбузовичів [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 770].

Відзначимо, що поховання княжої доби у кам'яних саркофагах княжої доби також відомі у Прикарпатті, зокрема у Галичі [Лукомський, 1998, с. 571–573; Пастернак, 1998, с. 174–184 та ін.] та Василеві [Тимошук, 1982, с. 145, 161].

Гробниці, викладені з плит або

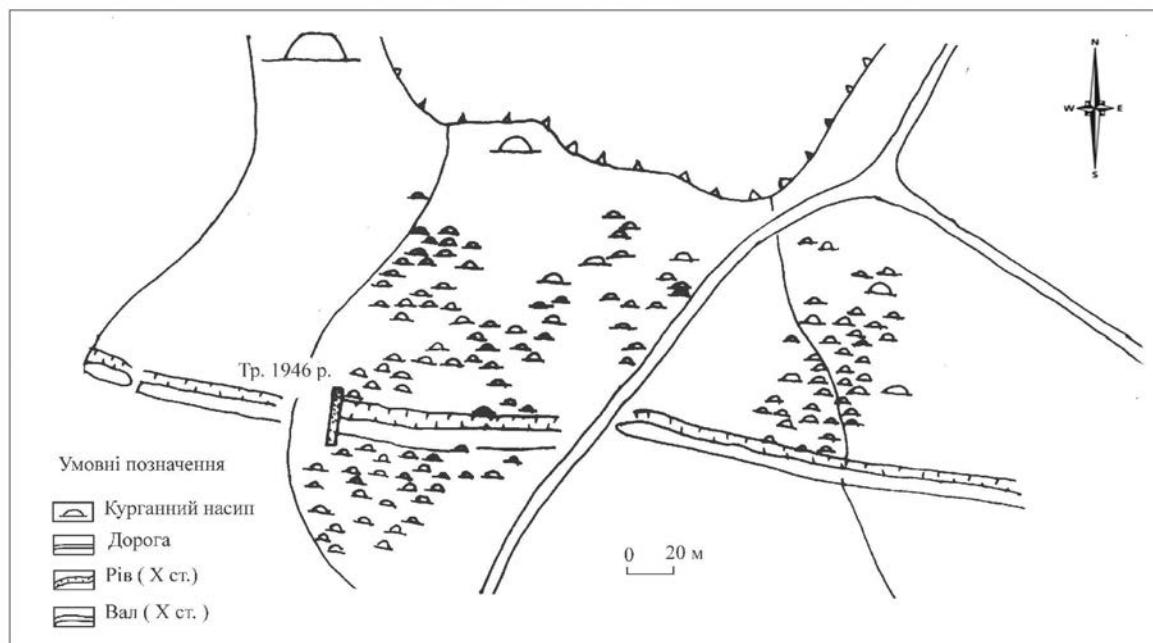

Рис. 7. План Пліснеського курганного могильника (ур. Поруби) (за: Филипчук, Шуй, 2006)

Fig. 7. Plan of Plisnes'k burial mound complex (Poruby Place) (by: Филипчук, Шуй, 2006)

Окремий тип поховальних пам'яток репрезентують підкурганні тілопокладення, які на території Верхнього Побужжя зафіксовано у кількох пунктах. Найяскравіше окреслений тип фунеральної практики ілюструє курганний могильник у Пліснеську в ур. Поруби (Погреби),

історія досліджень якого, спершу аматорських, а пізніше і фахових, становить понад два століття [Kompaniewicz, 1838, s. 27; Ziemięcki, 1882, s. 58–61; 1883, s. 41–50; 1884 s. 94–99 Старчук, 1952, с. 394; 1955, с. 34; Пелешишин, Чайка, 1998, с. 180, рис. 3; Филипчук, 2009а, с. 142–144]. Згідно інформації М. Филипчука, на могильнику локалізовано 143 насипи, з яких близько 70 мають зовнішні ознаки руйнувань, завданих скарбощукачами. Насипи куполоподібної форми, біля підніжжя деяких з них простежуються ледь помітні рівчаки. Середня висота курганів сягає 1 м, а діаметр коливається в межах від 4 до 10 м. Насипи віддалені один від одного на два і більше метрів, однак в деяких випадках вони зливаються своїми основами (рис. 7) [Филипчук, 2009, с. 8, рис. 3].

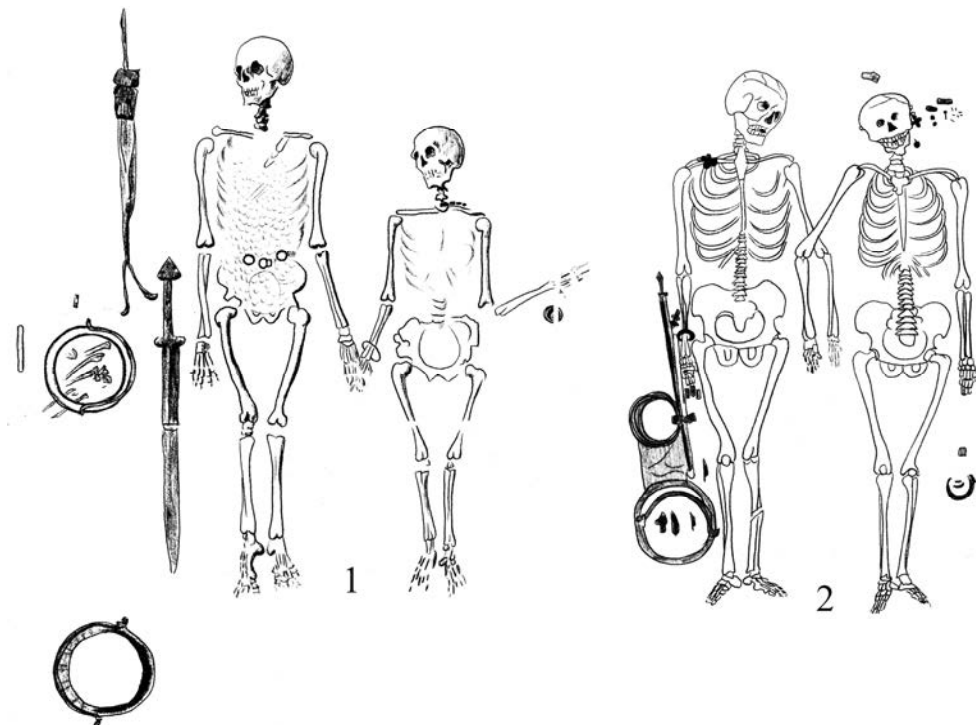

Рис. 8. Підкурганні інгумації з Пліснеська: 1: “Wielka mogiła na gruntach włościańskich”, 2: “Wielka mogiła bliźniacza Nr 1” (за: Liwoch, 2007)

Fig. 8. Mound inhumations from Plisnes'k 1: “Wielka mogiła na gruntach włościańskich”, 2: “Wielka mogiła bliźniacza Nr 1” (by: Liwoch, 2007)

У 1881 р. Т. Земєньцький вперше дослідив деякі кургани, щоправда, частина з них вже була зруйнована і в деструкціях насипів виявлено лише значну кількість цвяхів та струхнявілого дерева [Ziemięcki, 1882, s. 58–61]. Попри те, в одному з курганів (“Wielka mogiła na gruntach włościańskich”) на глибині 3,0 м від вершини насипу та 0,5 м від рівня денної поверхні віднайдено парне поховання випростаних на спині чоловіка та жінки, які головами були орієнтовані на захід. На грудях чоловіка простежено залишки дротяної кольчуги, а з його правого боку зафіксовано залізний меч типу S (за Петерсеном). З цього ж боку віднайдено струхнявіле дерев'яне відро з трьома залізними обручами, в якому знаходились остеологічні рештки тваринного походження; в ногах померлого було ще одне відро з залізними обручами і такою ж рукояттю. У зубах померлих зафіксовано золоті бляшки – “оболи мертвих” (“оболи Харона”).

На шії жіночого кістяка було намисто, а на правій руці – золотий пластинчастий браслет. З лівого боку померлого виявлена невелика керамічна посудина (рис. 8, 1; 9, 1) [Ziemięcki, 1882, s. 60; Liwoch, 2007, с. 367–368, рис. 1, 2A, 3A; Liwoch, Müller-Wille, 2012, fig. 3]. Р. Лівох, який впродовж останніх років ґрунтовно опрацював результати досліджень Т. Земєньцького [Лівох, 2010, с. 486–492; Liwoch, 2005, s. 37–59; 2006, s. 457–453; 2006а, с. 5–15; 2007, с. 367–378;

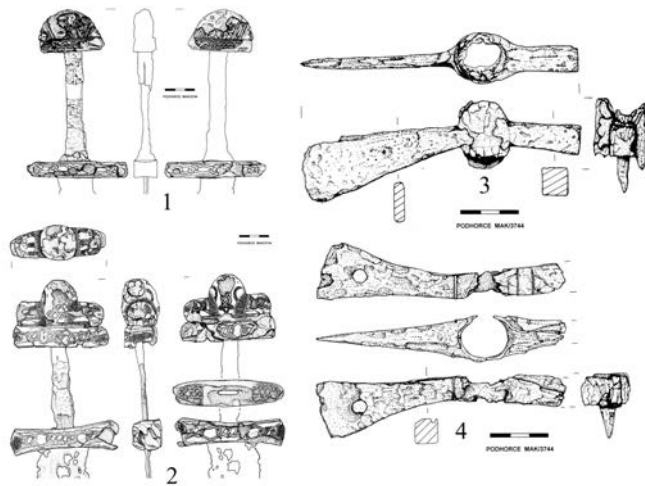

Рис. 9. Супровідний інвентар з Пліснеська: 1: руків'я меча з кургану "Wielka mogiła na gruntach włościańskich", 2: руків'я меча з кургану "Wielka mogiła bliźniacza Nr 1", 3: сокира з кургану "Wielka mogiła bliźniacza Nr 1", 4: сокира з кургану "Wielka mogiła bliźniacza Nr 2" (за: Liwoch, 2007)

Fig. 9. Burial goods from Plisnes'k: 1: hilt of the sword from the burial mound "Wielka mogiła na gruntach włościańskich", 2: hilt of the sword from the mound "Wielka mogiła bliźniacza Nr 1", 3: ax from the mound "Wielka mogiła bliźniacza Nr 1", 4: ax from the mound "Wielka mogiła bliźniacza Nr 2", (by: Liwoch, 2007)

Характерною ознакою супровідного інвентарю цього захоронення були знахідки двох срібних хрестів кінця X – першої половини XI ст., які в літературі відомі за назвою "підвіски скандинавського типу" (варіант В. 1 типу 1.4.3 за типологією Й. Штекера) (рис. 10, 3–4). Р. Лівох розглядає ці хрести, відлиті в одній формі, як хрещальні символи й, можливо, що, і чоловік, і жінка прийняли хрещення одночасно. Хоча, варто відзначити, що ці хрести могли використовуватися як прикраси [Liwoch, 2007, с. 373, рис. 8А; Liwoch, 2012, s. 611, fig. 2, 7].

У кургані "Wielka mogiła bliźniacza Nr 2" на глибині 2 м від верхівки насипу зафіксовано випростане на спині поховання чоловіка, орієнтоване головою на південний захід. Довжина кістяка якого становила 1,71 м, у його вустах зафіксовано золоту пластину – "обол мертвого" [Liwoch, 2012, fig. 6]. З правого боку померлого знаходилась залізна сокира типу I (за А. Кірпічниковим), яка датується в межах кінця X – першої половини XI ст. До числа супровідного інвентарю входили два персні, залізний серп, два відра та ін.

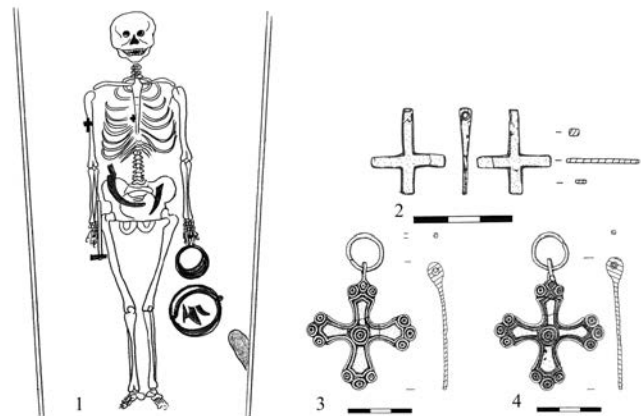

Рис. 10. Пліснеський курганний могильник (ур. Поруби): 1: тілопокладне поховання з кургану "Wielka mogiła bliźniacza Nr 2", 2: хрест з кургану "Wielka mogiła bliźniacza Nr 2", 3–4: хрести з кургану "Wielka mogiła bliźniacza Nr 1" (за: Liwoch, 2007)

Fig. 10. Plisnes'k burial mound complex (Poruby Place): 1: inhumation in mound "Wielka mogiła bliźniacza Nr 2", 2: cross from burial mound "Wielka mogiła bliźniacza Nr 2", 3-4: crosses from burial mound "Wielka mogiła bliźniacza Nr 1" (by: Liwoch, 2007)

Liwoch, 2012, s. 611–619; Liwoch, Müller-Wille, 2012, p. 421–438 etc], датує це парне поховання останньою чвертю X – першою половиною XI ст. [Liwoch, 2007, с. 368].

У кургані, який Т. Земеньцький окреслив як "Wielka mogiła bliźniacza Nr 1", на глибині 2,75 м від вершини насипу віднайдено два скелети, орієнтовані головою на захід. Довжина скелета чоловіка становила 1,80 м, а жінки – 1,67 м, у їхніх вустах зафіксовано золоті "оболи мертвих". Поховання супроводжував багатий похований інвентар (залізний меч типу V (за Петерсеном) у бронзових піхвах, залізна сокира типу I (за А. Кірпічниковим), золотий та срібні персні, срібні браслет, поясні пряжки, два відра, три ножі, намистини та ін.), який дав змогу датування цей курган кінцем X – серединою XI ст. (рис. 8, 2; 9, 2–3) [Ziemięcki, 1883, s. 43–45; Liwoch, 2007, с. 369–375, рис. 4, 5А, 6, 1–3, 7А, 8А; Liwoch, Müller-Wille, 2012, fig. 7–9].

(рис. 9, 4; 10, 1) Окрім того, знахідки двох хрестів: бронзовий енкалпійон XI ст. зі рельєфними зображенням

Розп'яття і Богородиці-Оранти, виготовлений у візантійській традиції, та срібний хрестик св. Петра кінця X – першої половини XI ст. (варіант А типу 1. 1. 2 за типологією Й. Штекера)

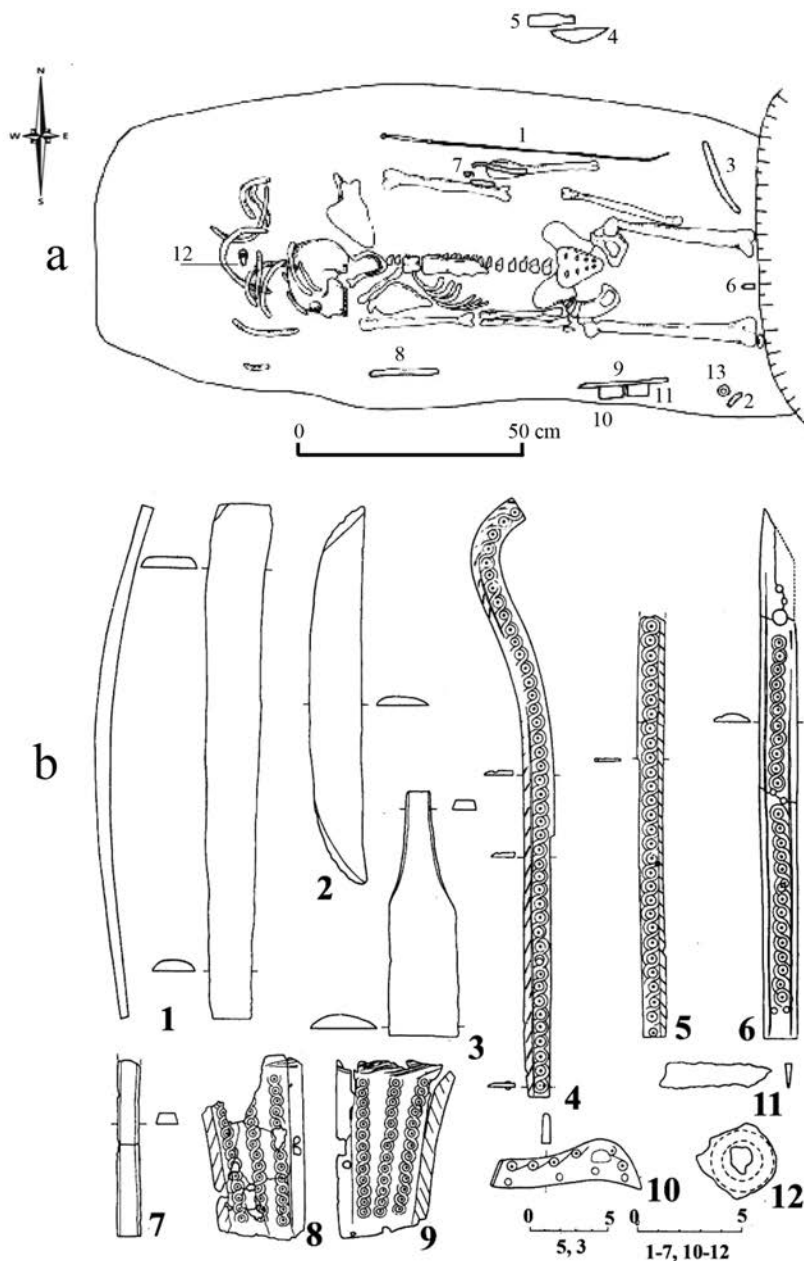

Рис. 11. Поховання дружинника на поселенні 1С у Грудку Надбужному: а: план поховання та розміщення елементів супровідного інвентарю: 1: меч, 2: фрагмент залізного ножа для виготовлення стріл, 2–12: кістяні елементи рефлексійного лука і сагайдака, 13: залізне кільце для кріплення сагайдака, б: супровідний інвентар: 1–10: кістяні елементи рефлексійного лука і сагайдака, 11 – фрагмент залізного ножа для виготовлення стріл, 12: залізне кільце для кріплення сагайдака (за: Kuśnierz, 2000; Wołoszyn, 2005)

Fig. 11. Burial of medieval warrior 1C in settlement in Grudek Nadbuzhnomu: a: plan of burial and location of elements of burial goods: 1: sword, 2: fragment of an iron knife and quiver 2-12: bone elements of reflexive bow and quiver, 13: iron ring for attaching of a quiver, b: burial goods: 1-10: bone elements of reflexive bow and quiver, 11 - fragment of iron knife for arrow-making, 12: iron ring for attaching of a quiver (by: Kuśnierz, 2000; Wołoszyn, 2005)

(рис. 10, 2) [Ziemięcki, 1883, s. 45–48; Liwoch, 2007, с. 375–376, рис. 5Б, 6, 4, 7Б, 9; Liwoch, Müller-Wille, 2012, fig. 7]. Варто відзначити, що срібний хрест виконаний доволі недбало і вельми простий за своєю формою. Подібні хрести виготовлялися досить кустарно, що виключає їх використання в якості прикрас. Окреслена технологія виробництва підтверджує припущення про те, що такі хрести використовувалися при хрещенні [Liwoch, 2012, s. 612, fig. 9].

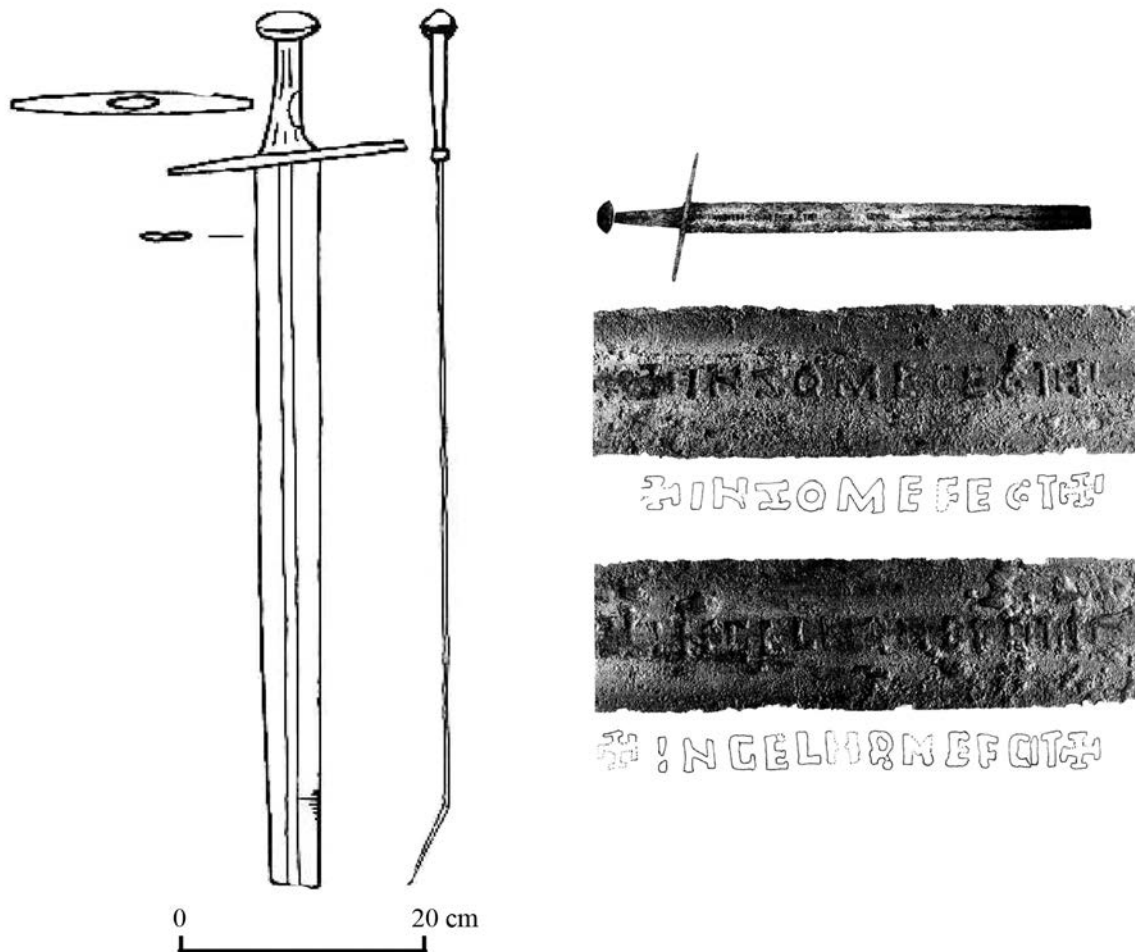

Рис. 12. Меч дружинника з поховання на поселенні 1С у Грудку Надбужному (за: Kuśnierz, 2000; Wołoszyn, 2005).

Fig. 12 Sword of warrior from burial on settlement in 1C Грудку Надбужному (by: Kuśnierz, 2000; Wołoszyn, 2005)

Як бачимо, поховання Пліснеського курганного могильника якнайкраще ілюструють явище релігійного синкретизму, яке склалося на ґрунті симбіозу між язичництвом та християнством. Язичницькі риси поховального обряду, передусім, репрезентує багатий супровідний інвентар, а на поступове проникнення християнства вказує західна орієнтація похованих та знахідки хрестів. Окрім того, на користь потужних язичницьких традицій свідчить часткове збереження практики спалення померлих. До прикладу, в деяких похованнях в ур. Поруби не виявлено остеологічних решток, натомість зафіксовано вугільний шар [Ziemięcki, 1884, s. 95, 99]. Схожу ситуацію простежено І. Старчуком, який у чотирьох курганах, досліджених 1946 р. та 1949 р., на глибині 0,40–0,60 м виявив окремі дрібні людські кістки, а на глибині 0,60 м – тонкі прошарки вугілля з включеннями перепалених цвяхів, глини та каміння. На думку дослідника, поховальний обряд в розкопаних насипах являв собою часткове трупоспалення

[Старчук, 1952, с. 394; 1955, с. 34], що дало підстави М. Филипчуку стверджувати про паралельне побутування на могильнику інгумаційних та кремаційних захоронень [Филипчук, 2009, с. 8–9]. Зазначимо, що подібна практика біритуалізму простежена у “дружинних” курганних могильниках в Горішніх Шерівцях та Галичі (ур. Глинне-Воротиська) [Томенчук, 2006, с. 14–21, 78–79]. Окремі насипи Пліснеського некрополю, з огляду на відсутність слідів поховального обряду, вочевидь, варто трактувати як кенотафи [Пелещишин, Чайка, 1981, с. 300; 1998, с. 180; Филипчук, 2009а, с. 143–144].

Отож, за сукупністю ознак, зокрема за особливостями поховальної практики та супровідним інвентарем, Пліснеський курганий могильник варто пов’язувати з середовищем варязької дружини київських князів, яка брала участь в одержавленні племенних територій Прикарпаття та Волині [Пастернак, 1948, с. 146–148; Томенчук, 2006, с. 80; Филипчук, Шуй, 2006, с. 81–82; Liwoch, 2007, с. 377; Liwoch, Müller-Wille, 2012, р. 412–438 etc]. Нижню хронологічну межу існування некрополю в ур. Поруби визначає припинення функціонування оборонної лінії (валу та рову) слов’янського городища наприкінці X ст., яку перекривали кургани [Филипчук, 1998, с. 281–282; 2009, с. 9; Филипчук, Шуй, 2006, с. 77]. На загал, верхнє датування цих поховань визначається першою третьою / серединою XII ст. [Филипчук, Шуй, 2006, с. 77, 81; Филипчук, 2009, с. 10], що відповідає датуванню матеріалів Т. Земельського Р. Лівохом з тією заувагою, що побутування деяких прикрас з супровідного інвентарю припадає на другу половину XII ст. чи навіть на середину XIII ст. [Liwoch, 2006, s. 459; 2010, s. 98]. Синхронні підкурганні поховання з чітко вираженими рисами варязької фунеральної практики зустрічаються у Городниці, Галичі (“Галичина могила”) [Томенчук, 2006, с. 14–21, 81–82], Новосілках під Володимиром [Olechnowicz, 1903, s. 3–12] та ін.

Вочевидь, до категорії підкурганних варто відносити поховання дружинника, випадково виявлене на поселення 1С в Грудку Надбужному (об’єкт № 14). Оскільки культурний шар поселення частково зруйнований, важко однозначно стверджувати про наявність насипу над похованням, однак зважаючи на наявність у заповненні об’єкту № 15, який перерізав поховальну яму, материкової глини, така теза є доволі вірогідною. Поховальна яма прямокутної в плані форми, розмірами 175×75–85 см і глибиною 65 см. Захоронення здійснено у дерев’яній труні, на що вказують залишки струхнявілого дерева у заповненні та на долівці поховальної ями. Кістяк випростаний на спині й головою орієнтований на захід [Wołoszyn, 2005, s. 100]. Згідно антропологічних досліджень, які провела В. Козак-Зихман, небіжчик – чоловік віку 45–50 років (*Maturus*) зростом 167 см. За антропологічним типом він відносився до фінно-угорських народностей (“*typu czuchońskiego*” (AQ)), повсюдно репрезентованих на східнослов’янських теренах. За своє життя похований пережив декілька важких поранень, про що свідчать отвір у грудях, можливо від стріли, та сліди рубаючого удару мечем у верхній частині стегна [Kozak-Zychman, 1988, s. 62–63].

До супровідного інвентарю поховання в Грудку Надбужному входили меч типу XIA1a (за Е. Окшоттом) з написом

Рис. 13. Скроневі кільця з підкурганного поховання у Чартовці (за: Nosek, 1951 [1957])

Fig. 13 Temporal rings from burial mound in Chartovets' (by: Nosek, 1951 [1957])

“+INHOMEFECT+” “+INGELIIRMEFCIT+” (“на шану Всемогутньому Творцю створив мене Інґелір”), десять кістяних елементів рефлексійного лука і сагайдака, залізне кільце, яке використовувалось для кріплення сагайдака та ніж, призначений для виробництва стріл (рис. 11, 12). Цей набір озброєння є цікавим поєднанням зброї, яка мала різне територіальне походження: меч, виготовлений на прирейнських територіях, та лук зі сагайдаком східного походження [див. дет.: Kuśnierz, 2000, s. 20–22; 2006, s. 91–95, tab. IX–XI; 2006a, с. 135–137, гус. 2–4; Wołoszyn, 2005, s. 87–99 гус. 1–3]. Щоправда, хронологічне окреслення цього поховання у науковому середовищі викликає певні суперечності: XII ст. [Jastrzębski, Maciejczuk, 1988, s. 61], XI – перша половина XII ст. [Wołoszyn, 2005, s. 96], друга половина XII – початок XIII ст. [Kuśnierz, 2000, s. 22; 2006, s. 95; 2006a, с. 137].

Значний за розмірами курганний могильник виявлено поблизу Кам'янополя над Полтвою. Пам'ятка на кінець XIX ст. налічувала 68 добре збережених насипів округлої в плані форми висотою 1,0–1,5 м та діаметром 30–53 м, локалізованих на підвищенні в лісі Дембіна. А. Шнайдером було досліджено декілька ранньосередньовічних (?) підкурганних тілопокладень. В одному з насипів виявлено поховання жінки у дерев'яному зрубі (“дубовій скрині”) (камері ?) в сидячому положенні. Дерев'яна конструкція продовгуватої форми, збита чотирма залізними цвяхами, була значно коротша від кістяка. Покійниця головою була орієнтована на схід, на її правій руці зафіксовано бронзовий перстень. Натомість, під іншим насипом, як можна зрозуміти з лаконічного опису Б. Януша, долівка, на якій лежав кістяк, була покрита тонким шаром піску, вугликів, кальцинованих кісток та перепалена на декілька сантиметрів. З лівої сторони голови кістяка зафіксовано уламки залізних прикрас, зокрема браслетів, “нашийників” та ін. [Janusz, 1913, s. 62; 1918, s. 166–167].

З огляду на відсутність публікацій та архівних матеріалів про результати цих досліджень, важко аналізувати конструктивні особливості та хронологію цих поховань. Однак, положення жінки у першому з описаних насипів наштотує на певні розмірковування. Попри те, що “сидячі” поховання на Русі є доволі рідкісним явищем [дет. див.: Лесман, 1981, с. 52–58], аналогії до поховання в Кам'янополі бачимо у жіночих підкурганних камерних похованнях виразного скандинавського походження у Гньоздові, де у п'яти випадках зафіксовано таке положення померлої [Жарнов, 1991, с. 208]. “Сидячі” поховання є характерною ознакою камерних захоронень Бірки, а на теренах Русі, окрім Гньоздова, вони ще зустрічаються у могильниках X – початку XI ст. Шестовиці, Києва та Тімерова [Михайлов, 2001, с. 167]. Зважаючи на те, що спорадичні згадки про Кам'янопільський некрополь супроводжуються його ранньосередньовічною метрикою [Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині..., 1982, с. 181; Седов, 1982, карта 11, 18; Аулих, 1990, с. 153; Томенчук, 2006, с. 80], а також враховуючи доволі близьке розташування Пліснеського могильника, можемо зі значною долею обережності припустити його зв'язок з середовищем варязької дружини київських князів. Характерною є і топоніміка з околиць Кам'янополя, зокрема ліс Дембіна, де локалізовано могильник, в народній традиції відомий як “Святий ліс / гай”, на схід від нього розташована гора, яка на картах 1783 р. та 1836 р. окреслена як “Teremczysza Berg” і “Teremlsisko Anhöhe” (“Теремчисько”) [Бокало, 2010, с. 38–39]. Останній топонім, який має старослов'янське походження, виводиться від окреслення житла – “тръмь”/“теремь” [Бокало, 2010, с. 39], підтвердження чому знаходимо і в літописі, де, зокрема, під 945 р. в Києві фігурують “дворь теремныи”, “теремь каменъ” [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 44].

Підкургане жіноче тілопокладення виявлено у 1820 р. і в Чартовці. До супровідного матеріалу поховання входили два скроневі кільця та перстень (рис. 13) [Zoll-Adamikowa, 1966, s. 35], хронологія яких визначена на кінець X–XIII ст. [Florek, 2009, s. 71]. До числа інфільтрацій з середовища номадів Степу варто віднести курган в ур. Печеніги на північній околиці Звенигорода [Гупало, 2010а, рис. 1, 5]. На рівні давнього горизонту під насипом виявлено погано збережені останки дитини (?), а поруч з ними – скупчення кераміки та кістки тварин. Супровідний інвентар репрезентували залізний предмет невідомого призначення, можливо, фрагмент стремена, ніж, залізне кільце, кіготь ведмедя і кресало з характерним

фігурним вирізом внутрішнього краю, яке за аналогіями з Новгородом датується XIII ст. В. Гупало пов'язує цей курган з половцями з дружини рязанського князя Ізяслава Володимировича, які перебували під Звенигородом у 1210 р. [Гупало, 2010а, с. 213, рис. 10, 4].

Окрім того, у літературі зустрічаються спорадичні згадки про підкурганні інгумації у Жовтанцях (“Коцурова могила”) [Janusz, 1913, s. 58–59; 1918, s. 293] та Модрині [Nosek, 1951 [1957], s. 369], проте, зважаючи на брак інформації, говорити про конструкцію, морфологію чи хронологію цих поховань не доводиться. Хоча, за інформацією В. Петегирича в “Коцуровій могилі” віднайдено чоловічий скелет з багатим супровідним інвентарем XII ст., до якого входили бронзова булава, фрагменти вудил, перстень, браслет та скляна намистина [Петегирич, 2006, с. 16].

Підсумовуючи розгляд поховальних комплексів у верхів'ях Західного Бугу, підкреслимо їхній тісний зв'язок з потужними міськими та адміністративними осередками. Аналіз локалізації могильників дозволяє стверджувати, що вони становили невід'ємну складову сакрального простору, який можна розглядати як одну зі специфічних форм історичного ландшафту. Християнізація регіону протікала паралельно з процесами одержавлення колишніх племінних територій, що й зумовило специфіку деяких поховань, зокрема представників варязької дружини. На загал, варто відзначити, що зосередження кількох типів фунеральної практики у такому обмеженому за площею регіоні свідчить про тісне переплетення етнічних традицій та соціальної стратифікації на підґрунті релігійного синкретизму.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні пам'ятки...

- 1982 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К. – 268 с. + 7 рис.

Аулик В. В.

- 1990 Погребальные памятники Галицкой земли // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский период). – К. – С. 152–155.

Багрій Р.

- 1990 Плеснеск // Археология Прикарпатья... – С. 111–114.

Багрій Р. С., Ратич А. А.

- 1971 Исследования древнего Плеснеска // АО 1970 г. – М. – С. 300–301.

Багрій Р. С., Овчинников О. Г.

- 1991 Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – С. 11–13.

Бандрівський М.

- 2012 До проблеми локалізації “мегале екклезія” руських князів у Львові // МДАПВ. – Вип. 16. – С. 216–238.

Бойко О., Слободян В.

- 2006 Розвиток та формування урбаністичної структури Белза (на основі історіографічних та архівних досліджень) // Белз та Белзька земля. – Белз. – Вип. II. – С. 140–166.

Бокало І.

- 2010 Давня топоніміка прильвівського Кам'янополя // Четверті “Ольжині читання”. Пліснеськ, 16 травня 2009 р. – Львів. – С. 38–42.

Виноградова Л. Н.

- 1993 Чтобы покойник “не ходил”: комплекс мер в составе погребального обряда // Конференция “Истоки русской культуры (археология и лингвистика)”. Москва, 7–9 декабря 1993 г. Тезисы докладов. – М. – С. 39–42.

Вопросы Кирика...

- 1880 Вопросы Кирика, Саввы и Илии, съ отвѣтами Нифонта, епископа новгородскаго, и другихъ іерархическихъ лицъ // Памятники Древне-Русскаго каноническаго права. – СПб. – Ч. 1.

Памятники XI–XV в. / Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою комиссією. – Т. VI. – Стб. 21–62.

Гупало В.

2010 До питання про планувальну структуру та забудову східної частини окольного города Звенигорода на Білці // МДАПВ. – Вип. 14. – С. 172–203.

2010а Ранньосередньовічні могильники Звенигорода: проблема періодизації і хронології // АДЛУ. – Вип. 13. – С. 205–218.

Гіль А.

2000 Церковна (парафіяльна) мережа Холмської православної єпархії на терені Белзького воєводства в XVI столітті // ЗНТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів. – Т. ССXL. – С. 361–375.

Діба Ю., Петрик В.

2002 Планувальна структура “долокаційного Львова” // Семінарій “Княжі часи”. – Львів. – С. 40–59.

Довгань П.

2008 Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів. – Вип. 3. – С. 136–195.

Жарнов Ю. Э.

1991 Женские скандинавские погребения в Гнёздове // Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). – М. – С. 200–225.

Житие Феодосия...

1969 Житие Феодосия. Подготовка текста, перевод и комментарии О. В. Творогова // “Изборник” (Сборник произведений литературы древней Руси) / сост. и общая ред. тома Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачев. – М. – С. 93–145.

Иоаннисян О., Могытыч И., Свейников И.

1983 Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси // Памятники культуры: Новые открытия. – Ленинград. – С. 494–507.

Коструба Т.

1989 Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року – Нью-Йорк; Торонто. – 165 с.

2010 “Середньовічна традиція” Пліснесько-Підгорецького монастиря // Четверті “Ольжині читання”. – С. 73–76.

Кропоткин В. В.

1974 Раскопки поселения у с. Ромош // АО 1973 г. – М. – С. 295.

1975 Отчет об археологических исследованиях поселения и могильника у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1975 году // Наук. архів ІА НАНУ. – № 1975/124. – 8 с.

1976 Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского р-на Львовской обл. в 1976 году // Наук. архів ІА НАНУ. – № 1976/114. – 45 с.

1977 Исследования на Волыни // АО 1976 года. – М. – С. 314.

1977а Отчет об археологических исследованиях поселения у с. Ромош Сокальского района Львовской области в 1977 году // Наук. архів ІА НАНУ. – № 1975/124. – 8 с.

Кучера М. П.

1986 Плеснеск // Археология Украинской ССР. – К. – Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды. – С. 322–328.

Кучинко М.

2002 Могильники княжої доби Західної Волині, Холмщини і Підляшшя // ЗНТШ. Праці Археологічної комісії – Львів. – Т. ССXLIV. – С. 264–274.

Кучкин В. А.

1967 Захоронение Ивана Грозного и русский средневековый погребальный обряд // Советская археология. – М. – № 1. – С. 289–295.

Лагуткина Е. В.

- 2010 Изучение погребальных памятников в археологии: подходы и методы исследования // КСИА РАН. – М. – Вып. 224. Общие проблемы изучения погребального обряда. – С. 19–32.

Лесман Ю. М.

- 1981 О сидячих погребениях в древнерусских могильниках // КСИА. – М. – № 164. – С. 52–58.

Лещук Т.

- 2004 Сучасне і майбутнє Белза через ретроспекцію минулого // Белз та Белзька земля. – Белз. – Вип. I. – С. 11–14.

Ливох Р.

- 2010 Большие курганы летописного Плеснеска // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной. Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. – СПб. – С. 486–492.

Лукомський Ю.

- 1998 Невідомі церкви на подолі княжого Галича // ЗНТШ. Праці Археологічної комісії – Т. ССХХХV. – Львів. – С. 559–593.

Ляска В.

- 2012 Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки на Розточчі (матеріали до каталогу) // Фортеця: збірник заповідника “Тустань”. – Львів, 2012. – Кн. 2. – С. 499–514.

Михайлов К. А.

- 2001 Древнерусские камерные погребения и Гнёздово // Археологический сборник. Гнёздово. 125 лет исследования памятника / Труды ГИМ. – М. – Вып. 124. – С. 159–175.

Моця А. П.

- 1990 Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К. – 156 с.
1996 Південно-західні кордони Київської Русі за матеріалами поховальних пам'яток // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu / pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszów, 1996. – S. 91–96.
2010 Матеріали некрополей X–XIII вв. Дністро-Прутського регіону в контексті изучения хорватської проблематики // Rossica antiqua. – Спб. – № 1. – С. 99–107.

Пастернак Я.

- 1936 Перші археологічні розкопи з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. – Львів. – Т. XIV. – Кн. 2–3. – С. 165–179.
1948 Літописний город Пліснеск і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського вільного університету. – Мюнхен. – Т. 5. – С. 138–148.
1978 Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною (Закінчення) // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен. – № 4. – С. 64–82.
1986 Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології // Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто. – Т. 1. – С. 149–164.
1998 Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Івано-Франківськ. – 348 с.

Пелецишин М.

- 1993 Археологічні дослідження в м. Червонограді // Studia archaeologica. – Львів. – С. 82–83.

Пелецишин М. А., Чайка Р. М.

- 1981 Раскопки летописного Плеснеска // АО 1980 г. – М. – С. 299–300.
1998 З історії літописного Пліснеська (за матеріалами розкопок 1980 року) // Броди і Бродщина. Історично-мемуарний збірник. – Броди. – Кн. II. – С. 105–112.

Петегирч В.

- 1989 Звіт про роботу Сокальської госпдогвірної археологічної експедиції в 1988 р. // Наук. архів ІА НАНУ. – № 1988/142. – 31 с.

- 1990 Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // Тези доповідей і повідомлень I-ї Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль. – Ч. I. – С. 71–73.
- 2001 Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів. – С. 199–209.
- 2006 Язичництво і початки християнства у Белзькій та Червенській землях // Белз та Белзька земля. – Белз. – Вип. II. – С. 13–17.
- 2010 Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби // МДАПВ. – Вип. 14. – С. 135–150.
- 2011 Про одне поховання княжої доби з Волині // МДАПВ. – Вип. 15. – С. 162–172.
- Петрик В.*
- 2011 Завершальні компоненти забудови міст Галичини XI–XIII ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія: Архітектура. – Львів. – № 716. – С. 210–216.
- Пивоваров С. В.*
- 2006 Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці. – 300 с.
- ПСРЛ*
- 1862 Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью СПб.– Т. IX. – 282 с. + 2 табл.
- 1908 Ипатьевская летопись. – СПб. – Т II. – 937 стб.
- Ратич О. О.*
- 1957 Древньоруські археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР. – К. – 96 с.
- 1967 Раскопки в Звенигороде на Белке // АО 1966 г. – М. – С. 247–249.
- 1974 К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. // Культура средневековой Руси. – Ленинград. – С. 188–191.
- Свешніков І. К.*
- 1959 Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр. // Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр. / Львівський державний історичний музей. – Львів. – С. 3–28.
- 1976 Довідник з археології України. Львівська область. – К. – 95 с.
- 1994 Дослідження Звенигорода у 1994 р. // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 році. – Львів. – С. 3–4.
- Седов В. В.*
- 1982 Восточные славяне в VI–XIII вв. – М. – 328 с.
- Сілаєв О., Ляска В.*
- 2012 Археологічні розвідки на Львівщині у 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – К. – С. 308–309.
- Скочиляс І.*
- 2010 Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія та культура. – Львів – Вип. 3. – С. 9–59.
- Слободян В.*
- 2004 Українські храми Белза // Белз та Белзька земля. – Белз. – Вип. I. – С. 89–98.
- Старчук І. Д.*
- 1952 Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. // Археологічні пам’ятки УРСР. – К. – Т. III. – С. 379–394.
- 1955 Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // Археологічні пам’ятки УРСР. – К. – Т. V. – С. 32–35.
- Терський С. В.*
- 2006 Лучеськ X–XV ст. – Львів. – 252 с.

Тимофеев Е. И.

- 1961 Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // Советская археология. – М. – № 3. – С. 56–75.

Тимошук Б. О.

- 1976 Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К. – 180 с.
1982 Давньоруська Буковина. – К. – 206 с.

Томенчук Б.

- 2006 Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ. – 328 с

Филипчук М.

- 1994 Звіт про археологічні дослідження Бродівської госпдоговірної археологічної експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 1993 р. на території Пліснеського городища // Науковий архів ІА ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – 44 с.
1998 Филипчук М. Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів. – Т. 1. – С. 279–285.
2004 Рятівні археологічні роботи в літописному Пліснеську в 2001, 2003 рр. // Археологічні дослідження в Україні 2002–2003 рр. – К. – Вип. 6. – С. 328–333.
2009 Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів. – Вип. 4. – С. 3–21.
2009а Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р. // Там само. – С. 130–176.

Филипчук М., Шуй Н.

- 2006 Могильники Пліснеського археологічного комплексу IX–XIII ст. як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікрорегіональному рівні // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені І. Франка. – Львів. – Вип. 1. – С. 71–85.

Чайка Р.

- 2002 Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році // Науковий архів ІА НАНУ. – Львів. – № 2002 / 17. – 56 с.
2003 Княже місто Щекотин. – Львів. – 16 с.
2005 Розкопки могильника городища Щекотин на Розточчі // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя. – С. 458–459.

Чачковський Л.

- 2004 Княжий Белз // Белз та Белзька земля. – Белз. – Вип. I. – С. 145–152.

Чикаленко Л.

- 1998 Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червна влітку 1940 року / Післямова В. Петегрича, М. Филипчука // ЗНТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів. – Т. ССXXXV. – С. 623–637.

Dzieńkowski T.

- 2010 Stan badań archeologicznych nad wczesnośredniowiecznymi cmentarzyskami szkieletowymi ziemi Chełmskiej // In silvis, campis et... urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim / pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. – Rzeszów; Sanok. – S. 113–125.

Florek M.

- 2009 Obrządek pogrzebowy w międzyrzeczu Wieprza i Bugu we wczesnym średniowieczu // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin. – S. 53–72.

Grochecki K.

- 2012 Wczesnośredniowieczne elity w teorii i na przykładzie pochówków z terenów międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu // Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologią funeralną / pod. red. S. Czopka. – Rzeszów. – S. 219–248.

Gurba J., Kutylowska I.

- 1976 Wronowice – Doliwo, gm. Turkowice, woj. zamojskie. Stanowisko 1 // Informator Archeologiczny. Badania 1975. – Warszawa. – S. 231–232.

Hupalo W.

- 2010 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii // *In silvis, campis et... urbe*. – S. 233–245.

Janusz B.

- 1913 Z pradziejów ziemi Lwowskiej. – Lwów. – 93 s.
1918 Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów. – 310 s.

Jastrzębski S., Maciejczuk J.

- 1988 Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, woj. zamojskie // *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej* / pod red. G. Labudy, S. Tabaczyńskiego. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. – T. 2. – S. 56–61.

Kompaniewicz B.

- 1838 Wiadomość o Podhorcach i klasztorze bazylikańskim // *Lwowianin*. – Lwów. – Zesz. III. – S. 27–29.

Kozak-Zychman W.

- 1988 Wczesnośredniowieczny grób z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie. Analiza antropologiczna // *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*. – T. 2. – S. 62–63.
1998 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska kompleksu grodowego “Czermna-Czerwień” w świetle badań archeologiczno-antropologicznych // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. Луцьк, 20–23 січня 1998 р.* – Луцьк. – С. 147–151.

Kozak-Zychman W., Gurba J.

- 2003 Pochówek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. tomaszowski // *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu* / pod red. M. Dulnicza. – Lublin–Warszawa. – S. 245–248.

Kuśnierz J.

- 2000 Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu // *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka.* – Zamość. – S. 19–25.
2005 Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych // *Acta Militaria Mediaevalia*. – Kraków; Sanok. – T. I. – S. 115–132.
2006 Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu // *Acta Militaria Mediaevalia*. – Kraków; Sanok. – T. 2. – S. 79–102.
2006a Wczesnośredniowieczny grób ruskiego wojownika z Grodka nad Bugiem // *Русский сборник. Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского.* – Брянск. – Вып. 2–3. – С. 134–139.
2010 Średniowieczne cmentarzysko szkieletowe na majdanie grodziska w Gródku (stan. 1A), pow. hrubieszowski, woj. lubelskie, w świetle zachowanej dokumentacji badań archeologicznych Komisji Grodów Czerwieńskich (1952–1955) // *In silvis, campis et... urbe*. – S. 247–266.
2012 Czermno (Czerwień) – upadek grodu w XIII wieku w świetle danych archeologicznych // *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. Červen’ – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog. Červen’ – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra. Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки.* – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów. – S. 151–155.
2012a Das mittelalterliche Körpergräberfeld auf dem Burgwall von Gródek (altrussischer Volyn’) in Anbetracht der erhaltenen Grabungsdokumentation des Vorstandes zur Erforschung der Červenischen Burgen (1952–1955) // *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe*.

Archaeological and Historical Evidence / eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska. – Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa. – Vol. I. – S. 579–601.

Liwoch R.

- 2005 Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach // *Acta Militaria Mediaevalia*. – Kraków; Sanok. – T. I. – S. 37–59.
- 2006 Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podhorcach na Ukrainie // *Świat Słowian wczesnego średniowiecza* / red. M. Dworaczyk i in. – Warszawa. – S. 457–463.
- 2006a Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku // Конференція “Ольжині читання”. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. – Львів. – С. 5–15.
- 2007 Wielkie kurhany latopisowego Pleśnika // *МДАПВ*. – Вип. 11. – С. 367–378.
- 2010 Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy // *In silvis, campis et... urbe*. – S. 89–100.
- 2012 On the new border of Christian civilisations. Archaeological material from the early Rus' Plisnesk // *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* / eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska. – Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa. – Vol. II. – S. 611–619.

Liwoch R., Müller-Wille M.

- 2012 “Druzhina” graves dating to the time around AD 1000 from Pidgirci (western Ukraine) // *Archäologisches Korrespondenzblatt*. – Mainz. – Jahrgang 42. – Heft 3. – P. 421–438.

Nosek S.

- 1951 [1957] Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu / *Annales UMCS. Sectio F. Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. – Lublin. – Vol. 6. – 502 s. + LII tabl. + XII map.

Olechnowicz W.

- 1903 Cmentarzysko w Nowosiłkach pow. włodzimierski, gub. wołyńska // *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*. – Kraków. – T. VI. – S. 3–12 + 1 tab.

Remenów...

- 1888 Remenów // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa. – T. IX. – S. 612.

Siwkowa S.

- 1979 Szczebrzeszyn (badania 1978 i 1979 r.) // *Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim 1979 roku*. – Lublin. – S 11–14.

Tainter J. A.

- 1978 Mortuary practices and the study of prehistoric social systems // *Advances in Archaeological Method and Theory* / ed. M. B. Schiffer. – New York. – Vol. 1. – P. 105–141.

Wartołowska Z.

- 1958 Grod czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim / *Swiatowit*. – Warszawa. – T. XXII. – 137 s.

Wołoszyn M.

- 2005 Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. lubelskie // *Acta Militaria Mediaevalia*. – T. I. – S. 87–105.

Ziemięcki T.

- 1882 Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej (Sieniawa, Tryncza, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce) // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. – Kraków. – T. VI. – S. 52–61.
- 1883 Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec w roku 1882 dokonanej // *Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej*. – Kraków. – T. VII. – S. 41–50.
- 1884 Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, – Kryłos, – Podhorce) // *Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej*. – Kraków. – T. VIII. – S. 87–99 + VI tabl.

Zoll-Adamikowa H.

1966 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. – Wrocław; Warszawa; Kraków. – Cz. I. Źródła. – 203 s. + XXVII tabl.

Vitaliy LIASKA

BURIALS OF PRINCELY AGE IN THE UPPER REACHES OF THE WESTERN BUG

Summarized the research of burial monuments of princely age in the upper reaches of the Western Bug. The typology of burials according to the types of funeral practices population of the region held. Particularly singled: burial pits (Zvenygorod, Belz, Chermno, Hrudek Nadbuzhnyy etc.), monks pit burials with stone “pillows” (Belz), under the plate burials (Plisnesk), burial sarcophagus (Zvenygorod, Plisnesk), under mound inhumations (Plisnesk, Hrudek Nadbuzhnyy, Kam’yanopil). The construction of graves, buried age, sex identity and accompanying equipment are considered. Analysis of the localization of burials suggests that they were an integral part of the sacred space, which can be regarded as one of the specific forms of historical landscape. Christianization of the region proceeded in parallel with the process of nationalization of former tribal areas, which determined the specificity of some graves, including representatives of the Varangians. In general, it should be noted that the concentration of several types of funeral practice in such limited in size region demonstrates the close intertwining of ethnic traditions and social stratification on the basis of religious syncretism.